регіону розглянуто в загальноукраїнському контексті. Ю. Славік відзначає, що, на відміну від Галичини та Наддніпрянської України, антисемітська політика в Закарпатті базувалась на економічній, а не антибільшовицькій складовій (с. 88). Її провідниками були не тільки владні структури, а й релігійні організації, наприклад, молодіжна організація при Мукачівській греко-католицькій єпархії (с. 89) та місцева преса, де переважна більшість редакторів мала слов'янське, а не угорське походження (с. 91). Та попри все це не привело до масових єврейських погромів. Водночас, незважаючи на відсутність вельми жорстких покарань за допомогу євреям, переважна більшість населення зайняла позицію «байстендерс», хоча було й чимало тих, зокрема й поміж угорських політиків, хто намагався допомогти євреям, особливо під час їх переселення в гетто (с. 94–96).

Певною мірою книга «Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті» має й джерелознавчий характер, оскільки в ній подано низку документів, але тільки декілька з них є неопублікованими архівними матеріалами та текстами з тогочасної преси. Решта — це передруки з різних збірок документів, зокрема й зі збірки документів «Шляхом Жовтня», виданої в радянські часи. Варто відзначити, що автор опрацював найрізноманітніші види джерел: архівні матеріали (переважно Державного архіву Закарпатської області), опубліковані документи, зокрема, й угорські, тогочасну регіональну пресу та усноісторичні свідчення очевидців Голокосту, які представлені на низці електронних ресурсів. Саме завдяки останнім двом групам джерел перед читачем постає доволі персоніфікована історія, якій дещо бракує авторських рефлексій та аналітико-оціночних суджень.

Праця Ю. Славіка є ще одним кроком в узагальненні історії Голокосту на Закарпатті й вивченні регіональних особливостей цієї трагедії на теренах України та засвідчує необхідність як подальшого дослідження низки питань, порушених у монографії, так і концептуального осмислення цієї теми на загальноукраїнському рівні з більш широкою європейською контекстуалізацією.

10.33124/hsuf.2018.10.11

Олександр Давлетов

**ПОШУК ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ «ЧОМУ
Я СТАВ НАЦИСТОМ?»: МАЛОВІДОМІ МАТЕРІАЛИ
СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ 1934 Р. НА
ТЕРЕНАХ ТРЕТЬОГО РАЙХУ.**

**Огляд збірки: «Warum ich Nazi wurde» – Biogramme
früher Nationalsozialisten. Die einzigarten Sammlung
des Theodor Abel / Wieland Giebel. B. Berlin Story
Verlag, 2018. 930 s. («Чому я став нацистом» –
Біографії ранніх націонал-соціалістів з приватного
зібрання Теодора Абеля / Віланд Гібель. Берлін,
Berlin Story Verlag, 2018. 930 с.)**

Історичний розвиток, як і будь-які політичні процеси в суспільстві, має різні складові свого поступу. Зараз, на початку нового тисячоліття, першочерговим завданням істориків є комплексний системний аналіз визначних подій і зрушень, надбань і втрат, які були характерними для бурхливого минулого століття. Озираючись назад у XX ст., усвідомлюючи грандіозний злет людського розуму, величні досягнення в галузі науки та техніки, визначні здобутки в соціально-економічній сфері, ми мусимо визнати при цьому, що ані досягнення культури та цивілізації, ані швидкий та потужний індустріальний розвиток провідних країн світу не змогли захистити людство від виникнення в його надрах низки страхітливих тоталітарних режимів. Останні намагались відійти від магістрального шляху розвитку людської цивілізації, поставити під сумнів прогресивні світові завоювання і тотально втрутитися в долю держави, громадянського суспільства тощо. Інтерес до проблеми вивчення генези німецького варіанту фашизму виник серед науковців світу одразу після зародження цього явища.

Тема Третього райху і зараз, знову і знову, привертає увагу дослідників з усього світу не в останню чергу через персоніфікацію учасників політичного процесу минулих років (йдеться про генезу НСДАП), зокрема й пересічних громадян Німеччини. На сьогодні історіографія фашизму вже представлена великою палітрою

досліджень, причому найбільшу увагу істориків за минулі десятиліття привертало саме сюжети, пов'язані зі створенням масової бази, ідеологічних передумов, власне механізму існування тоталітарної диктатури НСДАП тощо¹. Кількість наукових розвідок вже досить давно сягнула позначки 40 000 позицій. Час генези НСДАП, як складової державного механізму Третього райху, та власне доба нацистського панування в Німеччині (1933–1945 рр.) – на сьогодні є одним із найбільш досліджених епізодів німецької історії.

У порівнянні з ним, не так багато наукових розвідок присвячено періоду зародження націонал-соціалізму доби Веймарської Республіки (1919–1933 рр.) – періоду, який зі слів Германа Герінга – наці № 2 Третього райху, вважається «бойовим часом» НСДАП². Річ у тім, що незважаючи на вагомий обсяг вже існуючих робіт, присвячених нацизму, історики все ще мають численні лакуни з цієї проблематики. Наприклад, не існує ще загально визнаного трактування термінів «фашизм» чи «нацизм»; маловивченими «залишаються методи, засоби, прийоми поширення нацистської ідеології»³, також не розкрито і «проблему співвідношення в нацистській системі панування методів терору, пропаганди та організаційно-політичного впливу регіональних лідерів, їх взаємозв'язки і взаємодію в різні періоди існування режиму та пов'язане з цим питання стосовно «ролі та взаємодії допоміжних і «дочірніх» організацій НСДАП (СС, СД, СА, гестапо, «Гітлерюгенда» тощо) в системі репресій та маніпулювання суспільною свідомістю»; мало інформації стосовно повсякденного життя німецького суспільства доби Третього райху⁴. Саме тому неабиякий інтерес у читачів у Німеччині та за її кордонами викликала збірка біографічних матеріалів під гучною назвою «Чому я став нацистом?», що вийшла друком у вересні 2018 р. у Берліні, упорядкована та прокоментована відомим сучасним німецьким істориком, письменником і видавцем Віландом Гібелем (1950 р.н.). Віланд Гібель досить давно та ґрунтовно займається історією Берліна, є автором

та упорядником численних монографій, виставок, заходів з історії сучасної столиці Німеччини.

Декілька років тому він побачив монографію американського професора Колумбійського університету, соціолога польського походження, Теодора Абеля (1896–1988) «Why Hitler came into power. An answer based on the original life stories of 600 of his followers. New York, Prentice-Hall, 1938. 346 ph.». У цьому дослідженні Абель часто цитував, у перекладі англійською, свідчення пересічних членів НСДАП про те, як вони стали нацистами. Німецький історик Віланд Гібель вирішив звернутись до першоджерел і знайшов в архіві професора Абеля, що й досі зберігається в зібранні американської бібліотеки Герберта Гувера (м. Вест-Бранч, штат Айова, США) фотокопії 3 700 сторінок оригінальних сповідей націонал-соціалістів, датованих 1934 р.

Саме тоді, у 1934 р., у засобах масової інформації Третього райху з'явилося досить несподіване оголошення про конкурс автобіографічних творів для націонал-соціалістів. Замовником рекламного матеріалу був професор-соціолог Теодор Абель – на той час 38-річний американський вчений, що вільно володів німецькою, англійською та польською мовами. Професор Абель навесні 1934 р. транзитом побував на території Німеччини і, маючи на меті використати в майбутньому будь-які соціологічні матеріали для вивчення мотивів вступу до лав НСДАП ідейних нацистів та аналізу джерел стрімкого зростання популярності Адольфа Гітлера за час існування Веймарської Республіки (1919–1933 рр.) для власних подальших наукових досліджень, звернувся з персональним листом до Йозефа Геббельса – райхсміністра народної освіти та пропаганди нацистської Німеччини. У цьому листі Теодор Абель обґрунтував ідею щодо проведення на теренах Третього райху конкурсу творів-автобіографій на тему «Чому я став нацистом?». Урешті-решт, ідею провести подібний захід вирішили підтримати в міністерстві пропаганди Третього райху. На це вплинуло, як мінімум, два моменти: по-перше, все фінансування проведення акції мав покрити грант від Колумбійського університету (було призначено аж 18 грошових премій за участь (від 400 до 25 райхсмарок); по-друге, нацисти намагались створити позитивний образ НСДАП за кордоном, особливо на теренах США та Англії (нагадаю, що йдеться про 1934 р. – другий рік існування Третього райху). Згідно з поданням автора ідеї, Теодора Абеля, та чиновниками-нацистами з відомства Й. Геббельса були узгоджені й умови конкурсу, і критерії оцінювання поданих робіт:

¹ Michael Ruck, *Bibliographien zum Nationalsozialismus* (Köln: Bund-Verlag, 1995).

² Hermann Göring, *Reden und Aufsätzen*, hrsg. Erich Gritzach (München: Zentralverlag NSDAP, 1942), 12.

³ Юрий Галактионов, «Основные итоги изучения феномена национал-социализма к концу XX века», *Германия и Россия в XX веке: две тоталитарные диктатуры, два пути к демократии: тезисы докладов участников международной научной конференции, посвященной 10-летию объединения Германии (Кемерово, 19–22 сентября 2000 г.)* (Кемерово: КемГУ, 2000), 290.

⁴ Юрий Галактионов, «Феномен национал-социализма. Нерешенные проблемы истории. Взгляд с рубежа XXI века», *Германия и Россия: события, образы, люди 3* (Воронеж: Издательско-полиграфический центр Воронежского государственного университета, 2000): 92.

1. У заході мали брати участь тільки ті, хто вступив до лав НСДАП до 1933 р., тобто до легального приходу нацистської партії до влади в Німеччині (за задумом професора Абеля, таким чином він мав отримати «сповіді» ширих нацистів, а не так званих «попутників», які з кар'єрних міркувань приєдналися до партії фюрера вже після 30 січня 1933 р.).

2. Кандидати на заохочувальні призи повинні були надати точні та докладні описи свого особистого життя, особливо після Першої світової війни. Також слід було звернути увагу на уявлення про сімейне життя, освіту, економічні умови проживання, членство в політичних організаціях; участь у гітлерівському русі та важливі думки та почуття з цього приводу тощо.

3. Стиль, орфографія або драматичність власної історії не мають значення і не розглядатимуться. Повнота та відкритість є єдиними критеріями оцінювання.

4. Призовий фонд депонується в Deutsche Bank (Німецький банк).

5. Журі конкурсу складається з представників Колумбійського університету (грантодавців).

6. Мета заходу — зібрати соціологічні матеріали щодо історії НСДАП.

7. Громадськість США та Німеччини має бути поінформована щодо переможців заходу, а їхні особисті матеріали — опубліковані.

8. Рукописи не повертаються, останні мають надійти до журі конкурсу до 30 вересня 1934 р.⁵

Усього надійшло 683 роботи (обсягом від 2 до 80 сторінок), з різних куточків Німеччини, від чоловіків та жінок, що репрезентували різні вікові та соціальні верстви. 581 й досі зберігається в зібранні американської бібліотеки Герберта Гувера. 82 з них повністю й автентично відтворені, як ксерокопії оригіналів у книзі Віланда Гібеля⁶. Більшість віддрукована на друкарських машинках, деякі — відсотків 30 — написані від руки. Одні з автобіографій обсягом лише 2–3 сторінки, інші — по 25–30; рекордсмен написав 80 сторінок, також є й віршовані твори. Цінність цих матеріалів для сучасних дослідників беззаперечна. На думку рецензента, вона полягає в тому, що ознайомлення із зібраними матеріалами, датованими 1934 р., дають і сьогодні можливість краще зрозуміти справжні причини, які залучали

⁵ Wieland Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde»: Biogramme früher Nationalsozialisten. Die einzigartige Sammlung des Theodor Abel (Berlin: Berlin Story Verlag, 2018), 7.

⁶ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 201–858.

«простих німців» до лав НСДАП за добу Веймарської Республіки (1919–1933 рр.).

Аналіз поданих у книзі Віланда Гібеля творів — автобіографій «бойової доби» НСДАП — дозволяє виокремити основні мотиваційні вектори «партайгеноссе» фюрера — знайти відповідь на запитання, чим саме привернув їх увагу нацизм у 20-ті — на початку 30-х рр. ХХ ст.:

1. Ідея-міф щодо сильного лідера. Автори багатьох конкурсних робіт писали про те, що в умовах веймарської демократії країні була потрібна людина, здатна взяти на себе керівництво Німеччиною і «залізною мітлою очистити ганебні німецькі авгієві стайні». Саме в Гітлері вони побачили таку людину. Багато хто сприймав його як месію, посланого Німеччині долею. Зокрема, 41-річний Фріц Шпронер, вчитель початкової школи з Мюльхайма написав: «У хаосі, який панував у країні, нам була потрібна людина, здатна взяти керівництво на себе, бо лише тоді відбудеться оновлення Німеччини»⁷. 27-річний Герман Фюрбах, робітник з фірми Тіссена з Мюльхайма-на-Рурі, зачаровувався «новими цілями і новими цінностями», які запропонував лідер НСДАП, та був впевнений, що лише «30 січня 1933 р. Адольф Гітлер створив єдиний німецький народ»⁸. Третя, 21-річна Ерна Штойке з Марієнбурга (Східна Пруссія), вважала цілком логічним, що після всіх «трагічних подій», яких зазнала Німеччина, «наш лідер (Адольф Гітлер) посланий народом долею»⁹.

2. Ідея-міф, що «країна завдяки нацизму розправляє плечі і встає з колін». Саме цей мотив — «вставати з колін» — досить часто звучить у наведених у збірці творах. Як відомо, після поразки кайзерівської Німеччини в Першій світовій війні німецька делегація була змушена підписати Версальський мир 1919 р. Згідно з цим документом Німеччина втрачала сьому частину довоєнної території, позбувалась усіх колоній, як репараційні виплати повинна була сплатити 132 млрд золотих марок, мала численні військові обмеження тощо. Багато німців сприйняли це як приниження гідності німецької нації. Теренами Німеччини ширилися «теорії змови», які звинувачували в усіх бідах Німеччини євреїв, марксистів, комуністів, католиків, таємні товариства тощо¹⁰. Гітлер одним з перших зіграв на

⁷ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 210.

⁸ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 207.

⁹ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 687.

¹⁰ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 206.

цьому, заявивши публічно про необхідність боротьби проти наслідків Версальського договору. Саме це перетворило багатьох німців у його палких прихильників. «Багато німців відчували себе приниженими поразкою в Першій світовій війні і змістом Версальського договору, — вказує і укладач рецензованої книги Віланд Гібель. — Боротьба проти цього «ганебного», як вони вважали, договору була одним з центральних мобілізуючих чинників націонал-соціалізму»¹¹.

3. Ідея-міф про те, що в основі катастроф німецького народу в ХХ ст. (поразка в Першій світовій війні, Версальська угода, Листопадова революція 1918–1919 рр., гіперінфляція 1921–1923 рр. тощо) винні виключно євреї. У коментарі щодо цього мотиваційного вектору серед прихильників нацистської партії В. Гібель назвав його «параноїдальним єврейським оскаженінням» («Paranoider Judenkoller»)¹². Антисемітизм був наріжним каменем ідеології НСДАП з моменту заснування цієї партії. Тому абсолютно не дивно зустрічати в конкурсних творах 1934 р. такі твердження:

- «Я бачив, що євреї скрізь займають привілейовані місця: театри, біржі, кіно, преса — все було у єврейських руках... Через діяльність євреїв робітники постійно страждали», — стверджував Егон Ремер, 27-річний робітник з берлінського кварталу Веддінг¹³.

- «Скрізь, практично скрізь, куди не кинь оком, можна було побачити при владі лише євреїв. Преса, театр, кіно, література, музика, передусім мистецтво в різних формах, техніка і освіта — все було під їх перманентним впливом. Але чекайте, невже так виродинся наш німецький народ?» — запитував у власному творі Герхард Улляйн, 27-річний мешканець з Тільзиту¹⁴.

- «Що ж особисто мене в цих німецьких колах особливо приголомило, то саме вплив єврейсько-марксистського зараження на військові підрозділи. І вдома, і на фронті німецький народ боровся за життя на смерть, а в той самий час євреї та інші неповноцінні на Батьківщині пиячили та розкошували», — зауважував Віллі Вольф, 36-річний мешканець Мюнхена.

- Тобто йшлося про необхідність подолання «внутрішнього ворога» — євреїв. Й це незважаючи на той факт, що на липень 1933 р. на території німецької держави мешкало 502 799 євреїв, з них 144 тис.

в Берліні (3,8% загальної кількості мешканців столиці); а серед 65 млн населення Третього райху частка єврейського населення була в межах 0,77%¹⁵.

4. Ідея-міф про те, що в кожного респондента своя суб'єктивна відповідь на запитання «Чому я став нацистом?». Упорядник цієї збірки, В. Гібель, зазначає, що, проаналізувавши всі віцілі конкурсні роботи (581), він так і не зміг виділити один єдиний основний мотив, який вплинув на електоральний партійний вибір людей за добу існування Веймарської Республіки (1919–1933 рр.). На його думку, легальному прориву нацистів до влади сприяли також такі фактори:

- загальний депресивний настрій населення (йдеться, насамперед, про добу «великої депресії» (1929–1933 рр.));

- загальнонаціональне почуття обділеності та приниження від змісту Версальського миру 1919 р.;

- пам'ять про те, що Німеччина — «серце Європи», йдеться про почуття власної переваги німців над іншими європейськими народами (пангерманізм, антисемітизм, антислов'янізм тощо).

Урешті-решт, можна зазначити, що рецензована книга є чудовим джерелом з історії і Третього райху, і Веймарської Республіки. Праворадикальна мотивація багатьох ранніх членів нацистської партії добре узгоджується із станом невдоволеності політичною ситуацією, поширеною і у Європі ХХІ століття — у Німеччині, Франції, Польщі, Росії, Україні тощо.

Вважаю, що збірка біографічних текстів націонал-соціалістів «Чому я став нацистом?», упорядкована і прокоментована німецьким істориком Віландом Гібелем, виконана на високому професійному рівні. Безперечно, вона є важливою для модерної української історичної науки, адже містить нові маловідомі джерела з історії Німеччини першої третини ХХ ст. Рецензована книга дає творчий імпульс для подальшого поглибленого вивчення як доби Веймарської Республіки (1919–1933 рр.), так і початку існування Третього райху (1933–1934 рр.). Ця робота являє собою багатий джерельний матеріал для нового бачення німецької історії ХХ ст. істориками, політологами, фахівцями в галузі соціальних комунікацій, соціології та психології тощо. Знайомство та дослідження відповідей на запитання «Чому я став нацистом?» дозволяє краще зрозуміти і добу зародження націонал-соціалізму (1919–1933 рр.), і добу нацифікації німецького суспільства (1933–1934 рр.).

¹¹ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 10–11.

¹² Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 175.

¹³ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 175.

¹⁴ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 175.

¹⁵ Giebel, hrsg., «Warum ich Nazi wurde», 176.